

Το όραμα ανοικοδόμησης του Κωνσταντίνου Α. Δοξιάδη και του Adriano Olivetti: μεταξύ συγκεντρωτικής και μη συγκεντρωτικής πολιτικής

Μαριάννα Χαριτωνίδου - 03/02/2020

Το όραμα ανοικοδόμησης του Κωνσταντίνου Α. Δοξιάδη και του Adriano Olivetti: μεταξύ συγκεντρωτικής και μη συγκεντρωτικής πολιτικής

Το παρόν άρθρο θα μπορούσε να ενταχθεί σε ένα δίκτυο μελετών που αποσκοπούν στο να ρίξουν φως στις

σύνθετες σχέσεις μεταξύ των πολιτικών του Ψυχρού Πολέμου, συμπεριλαμβανομένου του Ευρωπαϊκού Προγράμματος Ανάκαμψης (European Recovery Program) (ERP), γνωστού ως Σχεδίου Marshall, αφενός, και της αρχιτεκτονικής και της αστικής ανάπτυξης, αφετέρου. Ο κύριος στόχος της έρευνας είναι να παράσχει μια ακριβή και βαθιά κατανόηση του πώς η αρχιτεκτονική και ο πολεοδομικός σχεδιασμός, που σχετίζονται με την πολιτική Σχεδίου Marshall, συνέβαλαν στη δημιουργία εθνικής ταυτότητας τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ιταλία. Παράλληλα, εστιάζει στην αλληλεπίδραση μεταξύ του αστικού σχεδιασμού και της πολιτικής, καθώς βασίζεται στην αντίληψη ότι το Σχέδιο Marshall διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην ανασυγκρότηση της Ευρώπης μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Μια κεντρική υπόθεση στην οποία βασίζεται το άρθρο, είναι η θέση ότι, τόσο ο αρχιτέκτονας και πολεοδόμος Κωνσταντίνος Α. Δοξιάδης (1913-1975) όσο και ο Ιταλός βιομήχανος Adriano Olivetti (1901 -1960), έπαιξαν καθοριστικό ρόλο για την εξέλιξη των αλληλεπιδράσεων μεταξύ του αστικού σχεδιασμού και της πολιτικής του Σχεδίου Marshall. Μέχρι στιγμής στη διεθνή βιβλιογραφία μπορεί να εντοπίσει κανείς ένα εύρος ερευνών που αφορούν μονογραφικές μελέτες σχετικά με παρόμοια ερευνητικά ερωτήματα, αλλά παρατηρείται μια σημαντική έλλειψη συγκριτικών μελετών που να παρέχουν σαφή κατανόηση του τρόπου με τον οποίο ορισμένα πρωταγωνιστικά πρόσωπα, τόσο στον τομέα της πολιτικής όσο και στον τομέα του πολεοδομικού σχεδιασμού, όπως ο Κωνσταντίνος Α. Δοξιάδης και ο Adriano Olivetti, συνέβαλαν στη διαμόρφωση εθνικής ταυτότητας σε διαφορετικά εθνικά πλαίσια. Τόσο ο Δοξιάδης όσο και ο Olivetti υπήρξαν σημαντικοί φορείς των πολιτικών του Ψυχρού Πολέμου και του Σχεδίου Marshall. Παράλληλα, και οι δύο συνέβαλαν καθοριστικά στη διαμόρφωση των στρατηγικών που εφάρμοσαν η Ελλάδα και η Ιταλία όσον αφορά τη συμβολή του Σχεδίου Marshall στην ανασυγκρότησή τους μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Παρά το γεγονός ότι Δοξιάδης είναι αρχιτέκτων-πολεοδόμος, ενώ ο Olivetti είναι βιομήχανος, η δράση και των δύο χαρακτηρίζεται από μια έντονη πολιτική διάσταση.

Ως βασική παράμετρος για τη σύγκριση του τρόπου που ο καθένας από αυτούς αντιλαμβάνεται τις έννοιες της δημοκρατίας, του καπιταλισμού και της κοινότητας, όπως και τη συσχέτιση των εννοιών αυτών, λαμβάνεται η πολιτική προσέγγιση των Δοξιάδη και Olivetti. Το άρθρο βασίζεται στην υπόθεση ότι ο πρώτος θα μπορούσε να θεωρηθεί εκπρόσωπος ενός "τεχνοκρατικού φονταμενταλισμού", ενώ ο δεύτερος ενός "καπιταλιστικού πατερναλισμού". Οι διαφορετικές καταβολές των Δοξιάδη και Olivetti και ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της Ελλάδας και της Ιταλίας κατά τη μεταπολεμική περίοδο, συνέβαλαν στη διαμόρφωση διαφορετικών αρχών όσον αφορά την αποστολή και το όραμα της πολιτικής τους δράσης και τη σχέση τους με τον τρόπο που ο καθένας από αυτούς αντιλαμβανόταν το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας, και τη δυνατότητα των στρατηγικών αστικού σχεδιασμού να συμβάλουν δυναμικά στη διαμόρφωση νέων όρων κατανόησης του ζητήματος της εθνικής ταυτότητας. Όσον αφορά την περίπτωση του Δοξιάδη, ιδιάζουσα σημασία θα δοθεί στη σχέση της έννοιας που αποκαλεί οικιστική με την πολιτική του αντίληψη, ενώ όσον αφορά την περίπτωση του Olivetti κεντρική σημασία για την έρευνά μου θα έχει η συσχέτιση του τρόπου που αντιλαμβάνεται την έννοια της κοινότητας με την πολιτική του αντίληψη.

Στόχος μου είναι να αναδείξω το πώς ο Δοξιάδης και ο Olivetti αντιλαμβάνονταν τη σχέση της τεχνοκρατικής λογικής με την πολιτική. Όσον αφορά τις υπάρχουσες μελέτες για το έργο του Δοξιάδη, θα μπορούσα να αναφερθώ στη διδακτορική διατριβή του Λευτέρη Θεοδόση με τίτλο *Victory over Chaos? Constantinos A. Doxiadis and Ekistics 1945-1975* (2016), ενώ όσον αφορά τις υπάρχουσες μελέτες για το έργο του Olivetti, θα μπορούσα να αναφερθώ στο βιβλίο του Davide Cadeddu με τίτλο *Reimagining Democracy: On the Political Project of Adriano Olivetti* (2012), όπως και στη διδακτορική διατριβή της Annmarie Brennan με τίτλο *Olivetti: A Working Model of Utopia* (2011). Ορισμένες μελέτες που εστιάζουν σε παρεμφερή ερωτήματα, είναι ο τόμος *Architecture and the Welfare State* (2014), υπό την επιμέλεια των Mark Swenarton, Tom Avermaete και Dirk van den Heuvel, το βιβλίο του Kenny Cupers με τίτλο *The Social Project: Housing Postwar France* (2014), όπως και ο τόμος *Re-humanizing Architecture: New Forms of Community, 1950-1970 (East West Central: Re-Building Europe, 1950-1990)* (2017), υπό την επιμέλεια των Ákos Moravánszky, Judith Hopfengartner και Karl Kegler. Η πρώτη και η τρίτη είναι ανθολογίες με δοκίμια που επικεντρώνονται σε διαφορετικό εθνικό πλαίσιο το καθένα, ενώ το βιβλίο του Cupers επικεντρώνεται στο γαλλικό πλαίσιο. Τα περισσότερα από τα υπάρχοντα βιβλία που εστιάζουν σε παρόμοια ερωτήματα αφορούν είτε μεμονωμένα εθνικά πλαίσια είτε συλλογικούς τόμους με δοκίμια διαφόρων ερευνητών, καθένα από τα οποία εστιάζει σε διαφορετικό εθνικό πλαίσιο.

Σκοπός της σκέψης που αναπτύσσω στο παρόν άρθρο είναι να συμβάλω στην έρευνα σχετικά με τον αντίκτυπο της επιρροής των ΗΠΑ στην ευρωπαϊκή μεταπολεμική αρχιτεκτονική, τοποθετώντας το ελληνικό

και το ιταλικό πλαίσιο σε ένα συγκριτικό πλαίσιο. Η επιλογή να επικεντρωθεί αυτή η συγκριτική μελέτη στην Ελλάδα και στην Ιταλία βασίζεται στο γεγονός ότι και στα δύο πλαίσια, κατά τα μεταπολεμικά χρόνια, η προσπάθεια επαναπροσδιορισμού της εθνικής ταυτότητας ήταν πολύ παρούσα, για διαφορετικούς λόγους στο κάθε πλαίσιο, εφόσον διαφορετικά πολιτικά μοντέλα ήταν κυρίαρχα στην κάθε περίπτωση. Η απόφασή μου να μελετήσω το όραμα του Δοξιάδη για την ανοικοδόμηση βασίζεται στο γεγονός ότι αποτελεί μία από τις πολύ σπάνιες περιπτώσεις στη μεταπολεμική Ευρώπη, ενός ατόμου που συμμετέχει ταυτόχρονα στην πολιτική, στον αστικό σχεδιασμό και στην αρχιτεκτονική, καταλαμβάνοντας σημαντικές πολιτικές θέσεις και προτείνοντας συγκεκριμένες στρατηγικές αρχιτεκτονικού και αστικού σχεδιασμού για την ανοικοδόμηση. Με άλλα λόγια, ένα σημαντικό σημείο σύγκλισης των Δοξιάδη και Olivetti είναι η ευρύτητα της δραστηριότητάς τους και της οπτικής τους κατά τη μεταπολεμική εποχή. Και οι δύο, αντί να οριοθετήσουν την πρακτική και τη θεωρία τους εντός των ορίων συγκεκριμένων επιστημονικών πειθαρχιών, επιδίωξαν να θέσουν τους όρους που θα επέτρεπαν στρατηγικές ανασυγκρότησης πέραν των συμβατικών μοντέλων. Ο τρόπος σκέψης τους βασιζόταν στη διασταύρωση διαφόρων πειθαρχιών. Αυτή η ευρύτητα της πρακτικής τους καθιστά κατανοητή την επιλογή μου να εξετάσω τις δραστηριότητές τους με σκοπό να αναδείξω την αλληλεξάρτηση μεταξύ του ζητήματος της εθνικής ταυτότητας και της ανοικοδόμησης κατά τα μεταπολεμικά χρόνια.

Όπως αναφέρει ο Michael Holm στο βιβλίο του με τίτλο *The Marshall Plan: A New Deal for Europe* (2017), μεταξύ του 1938 και του 1952 οι Ηνωμένες Πολιτείες ήταν ο κύριος ευεργέτης της ανάκαμψης της Δυτικής Ευρώπης μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο μέσω του Ευρωπαϊκού Προγράμματος Ανάκαμψης (European Recovery Program) (ERP). Υπάρχουν μερικές μελέτες σχετικά με τη σχέση του Σχεδίου Marshall με τον κινηματογράφο, αλλά δεν υπάρχουν αναλυτικές έρευνες σχετικά με τις επιπτώσεις του σχεδίου Marshall στις αρχιτεκτονικές και αστικές μεθόδους σχεδιασμού στην Ευρώπη. Όσον αφορά τις έρευνες σχετικά με τον κινηματογράφο, θα μπορούσα να αναφερθώ, για παράδειγμα, στο πρόσφατα δημοσιευμένο βιβλίο της Maria Fritsche, με τίτλο *The American Marshall Plan Film Campaign and the Europeans: A Captivated Audience?* (2018), όπως και στο *Homemade Men in Postwar Austrian Cinema: Nationhood, Genre and Masculinity* (2013) της ίδιας συγγραφέως. Όσον αφορά τη σχέση του κινηματογράφου με το Σχέδιο Marshall εντός του ιταλικού πλαισίου, σημαντικές μελέτες είναι το βιβλίο της Paola Bonifazio με τίτλο *Schooling in Modernity: The Politics of Sponsored Films in Postwar Italy* (2014), όπως και το άρθρο της Regina M. Longo's "Between Documentary and Neorealism: Marshall Plan Films in Italy (1948-1955)" (2012) και το βιβλίο της Daniela Treveri Gennari με τίτλο *Post-War Italian Cinema: American Intervention, Vatican Interests* (2009). Ορισμένες μελέτες εστιάζουν στον ρόλο του σχεδιασμού, της τέχνης και της μουσικής και των μέσων μαζικής ενημέρωσης κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, αλλά ο τομέας της αρχιτεκτονικής αποτελεί αντικείμενο έρευνας πολύ λιγότερων μελετών.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η Ελλάδα ήταν μια από τις χώρες που επλήγησαν περισσότερο κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ η Ιταλία επελέγη επειδή, για να αντιμετωπίσει την κομμουνιστική επιρροή, η πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής έδωσε μεγαλύτερη έμφαση στην επιρροή του οράματος της πολιτικής της ανοικοδόμησης στη μεταπολεμική Ιταλία. Για τους λόγους αυτούς, η διαμόρφωση εθνικής ταυτότητας στη μεταπολεμική Ελλάδα και Ιταλία αποτέλεσε σημαντικό ζήτημα σε διάφορους τομείς, όπως η αρχιτεκτονική, ο αστικός σχεδιασμός και ο κινηματογράφος. Ο Δοξιάδης αντιπροσωπεύει τη μεταπολεμική τεχνοκρατική ελίτ της Ελλάδος, ενώ ο Olivetti εμψυχώνει το πνεύμα της μεταπολεμικής ιταλικής επιχειρηματικής αστικής τάξης. Η ανάλυσή μου επικεντρώνεται στην πενταετή θητεία του Δοξιάδη στο Υπουργείο Ανοικοδόμησης, αφενός, και στον ρόλο του Olivetti ως προέδρου του Istituto Nazionale di Urbanistica (INU) από το 1950, και αντιπροέδρου της Διοίκησης Αρωγής και Αποκατάστασης των Ηνωμένων Εθνών (UNRRA-CASAS) ως το 1959, αφετέρου. Το πρόγραμμα UNRRA-CASAS, το οποίο αναπτύχθηκε υπό την αιγίδα των Ηνωμένων Εθνών, ήταν μια υπηρεσία, η αποστολή της οποίας ήταν να κάνει χρήση πόρων από το Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Ανάκαμψης (European Recovery Program) (ERP).

Ο Olivetti διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο για την εξέλιξη των Ιταλο-αμερικανικών σχέσεων, ως μέλος, από το 1951, της επιτροπής στέγασης του προγράμματος UNRRA-CASAS. Οι ιδέες του είχαν σημαντικό αντίκτυπο στις στρατηγικές όσον αφορά τον αστικό σχεδιασμό εντός του μεταπολεμικού ιταλικού πλαισίου. Για τον Olivetti, ο πολεοδομικός σχεδιασμός ήταν μέρος ενός ευρύτερου πολιτικού προγράμματος. Το 1947 ίδρυσε το κόμμα "Movimento Comunità" και τον ομώνυμο εκδοτικό οίκο. Ο Giovanni Astengo, ήταν απόφοιτος αρχιτέκτονας του Politecnico di Torino, ο οποίος συμμετείχε στο κόμμα "Movimento Comunità" (εικ. 1-2) και βοήθησε τον Olivetti να αναδιοργανώσει το περιοδικό *Urbanistica* (εικ. 3), ενώ, παράλληλα, ήταν αντιπρόεδρος του Istituto Nazionale di Urbanistica (INU) από το 1950. Στις αρχές του 1952, ο Olivetti ίδρυσε

το Gruppo Tecnico Coordinamento Urbanistico del Canavese, στο οποίο συμμετείχαν οι αρχιτέκτονες Ludovico Quaroni, Nello Renacco και Annibale Focchi και ο μηχανικός Enrico Ranieri. Από το 1933, ο Olivetti ήταν γενικός διευθυντής τού εργοστασίου παραγωγής γραφομηχανών που ίδρυσε ο πατέρας του έξω από την ιταλική πόλη Ivrea. Παράλληλα, ο Olivetti εξελέγη δήμαρχος της πόλης Ivrea το 1956 και έγινε μέλος του κοινοβουλίου στην εθνική κυβέρνηση το 1958. Χάρη στο έργο του Olivetti ως δημάρχου, ο πληθυσμός της Ivrea περίπου διπλασιάστηκε μεταξύ της δεκαετίας του 1930 και της δεκαετίας του 1960.

Εικόνα 1. Ο Adriano Olivetti (Πηγή: <https://www.sardegnaudies.it/adriano-olivetti-e-le-fabbriche-del-bene/>)

comunità

anno VIII

febbraio 1954 / numero

23

spediz. in abbon. postale / gruppo IV

lire 350

Εικόνα 2. Το εξώφυλλο του 23ου τεύχους του περιοδικού Comunità.

3

URBANISTICA

rivista
dell'istituto nazionale
di urbanistica

Εικόνα 3. Το εξώφυλλο του τρίτου τεύχους του περιοδικού Urbanistica.

Τον Απρίλιο του 1948, το Σχέδιο Marshall εξουσιοδοτήθηκε να προσφέρει οικονομική βοήθεια στις

δυτικοευρωπαϊκές οικονομίες που επλήγησαν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, με στόχο την ανοικοδόμησή τους. Το πρόγραμμα UNRRA-CASAS λειτούργησε από το 1947 έως το 1963, όταν έγινε ISES, Istituto per lo Sviluppo dell'Edilizia Sociale [Ινστιτούτο για την Ανάπτυξη της Κοινωνικής Στέγασης]. Για το ιταλικό πλαίσιο, τρία προγράμματα που σχετίζονται με τη μεγάλη κλίμακα ανοικοδόμηση της μεταπολεμικής περιόδου είναι το Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Ανάκαμψης, ιδιαίτερα το πρόγραμμα UNRRA-CASAS, και τα δύο προγράμματα Ina-Casa (1949-1956 και 1956-1963). Το πρόγραμμα UNRRA-CASAS ήταν υπεύθυνο για τη δημιουργία περισσότερων από χιλίων χωριών σε όλη την Ιταλία. Η κατανόηση των μυθολογιών που συνόδευαν τη σύλληψη αυτών των χωριών, είναι σημαντικές για να αντιληφθεί κανείς το πώς μετασχηματίστηκε η επιστημολογία της αρχιτεκτονικής μέσα στο μεταπολεμικό ιταλικό πλαίσιο.

Μέχρι στιγμής δεν έχει υπάρξει ολοκληρωμένη έρευνα που να θέτει τις προσπάθειες ανασυγκρότησης στην Ιταλία και την Ελλάδα σε σχέση με το Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Ανάκαμψης (ERP) σε ένα συγκριτικό πλαίσιο. Ωστόσο, υπάρχουν ορισμένες ιστορικές μελέτες που επικεντρώνονται στις σχέσεις μεταξύ Ιταλίας και Ηνωμένων Πολιτειών κατά τη μεταπολεμική περίοδο, με ιδιαίτερη έμφαση τόσο στα προγράμματα UNRRA-CASAS και Ina-Casa όσο και στο ρόλο του Adriano Olivetti. Θα μπορούσα να αναφερθώ, ενδεικτικά, στο βιβλίο του Paolo Scrivano με τίτλο *Building Transatlantic Italy: Architectural Dialogues with Postwar America*, όπως και στο βιβλίο της Stephanie Zeier Pilat με τίτλο *Reconstructing Italy: The Ina-Casa Neighborhoods of the Postwar Era*. Όσον αφορά τον Δοξιάδη, δεν υπάρχουν αναλυτικές μονογραφικές μελέτες για τον ρόλο του ως γενικού διευθυντή του Υπουργείου Στέγασης και Ανοικοδόμησης, και τα περισσότερα από τα ακαδημαϊκά άρθρα που αναλύουν το έργο του δεν επικεντρώνονται στην πολιτική του ατζέντα και το πρόγραμμα της ανοικοδόμησης, με εξαίρεση το άρθρο του Ανδρέα Κακριδή με τίτλο "Rebuilding the Future: C. A. Doxiadis and the Greek Reconstruction Effort (1945-1950)".

Για να συστηθεί ένα πεδίο έρευνας στο σημείο διασταύρωσης μεταξύ αρχιτεκτονικού και πολεοδομικού σχεδιασμού, θεωρείται σκόπιμο να επιχειρήσουμε να θέσουμε ερωτήματα που σχετίζονται με πολλές διαφορετικές πειθαρχίες, όπως η κοινωνική ιστορία, η πολιτική ιστορία, η οικονομική ιστορία και οι διακρατικές (transnational) σπουδές. Ο τρόπος που επιχειρώ να ερμηνεύσω τις στρατηγικές και το όραμα των Δοξιάδη και Olivetti, αποσκοπεί στην κατανόηση των κυρίαρχων μοντέλων αστικού σχεδιασμού και πολεοδομικού σχεδιασμού κατά τα μεταπολεμικά χρόνια, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ιταλία. Υπό αυτήν την έννοια, πηγάζει από την πρόθεσή μου να συστήσω ένα πλαίσιο διερεύνησης πέραν του μονογραφικού ενδιαφέροντος για τους Δοξιάδη και Olivetti. Το γεγονός ότι, τόσο ο Δοξιάδης όσο και ο Olivetti, ήταν σημαντικά δημόσια πρόσωπα και κατείχαν σημαντικές θεσμικές θέσεις, καθιστά τη μελέτη του έργου τους ιδιαίζουσας σημασίας για να κατανοήσει κανείς τη σχέση της πολιτικής με τον αντίκτυπο του Ευρωπαϊκού Προγράμματος Ανάκαμψης (ERP) στην Ελλάδα και την Ιταλία κατά τα μεταπολεμικά χρόνια .

Ο Δοξιάδης ήταν γενικός διευθυντής του Υπουργείου Στέγασης και Ανοικοδόμησης μεταξύ 1945 και 1948, ως συντονιστής του Ελληνικού Προγράμματος Ανάκαμψης, και υφυπουργός του Υπουργείου Συντονισμού μεταξύ 1948 και 1950. Για να κατανοήσει κανείς τη σημασία της έρευνας που διεξήχθη κατά την περίοδο που ο Δοξιάδης υπήρξε γενικός διευθυντής του Υπουργείου Στέγασης και Ανοικοδόμησης, αρκεί να σκεφτεί ότι 30 διαφορετικές ερευνητικές μονογραφίες σε θέματα αγροτικής στέγασης, αστικού σχεδιασμού, οικονομικής ανάπτυξης και διοικητικών μεταρρυθμίσεων, αναπτύχθηκαν υπό την εποπτεία του Δοξιάδη. Παράλληλα, κατασκευάστηκαν περίπου 35.000 νέες κατοικίες και επισκευάστηκαν 153.000 κτίρια.

Το πολιτικό όραμα του Olivetti βασίστηκε στην πρόθεσή του να σκεφτεί πέρα από το σχίσμα μεταξύ των σοσιαλδημοκρατών και των κομμουνιστών, το οποίο ήταν κυρίαρχο στο μεταπολεμικό ιταλικό πολιτικό πλαίσιο. Στο επίκεντρο του οράματός του ήταν η αναζήτηση νέων μοντέλων αστικής συνύπαρξης. Ο τρόπος με τον οποίο ο Olivetti αντιλαμβανόταν τη σχέση μεταξύ δημοκρατίας και κοινότητας, είναι μία από τις πτυχές που θα διερευνηθούν στενά στο πλαίσιο αυτής της έρευνας. Ο Olivetti προσέδιδε μεγάλη σημασία στη σχέση των πολιτών με τα θεσμικά όργανα. Όπως υπογραμμίζει ο Franco Ferrarotti, το ουτοπικό όραμα του Olivetti θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως "συγκεκριμένη ουτοπία" (Ferrarotti 2013), υπό την έννοια ότι η κατανόηση των κοινοτήτων ως συγκεκριμένων σχετίζεται με την πεποίθησή του ότι οι κοινότητες καθορίζονται από τη γεωγραφία και την ιστορία. Παράλληλα, στο επίκεντρο της σκέψης του Olivetti ήταν η πρόθεσή του να συμφιλιώσει την ανθρώπινη διάσταση με την τεχνολογία.

Το όραμα του Δοξιάδη χαρακτηριζόταν από μια εικόνα της επιστήμης και της οικονομικής προόδου, ως ικανή να καταστήσει δευτερεύουσας σημασίας τις έννοιες της τάξης και της ιδεολογίας, ενώ ο Olivetti ήταν

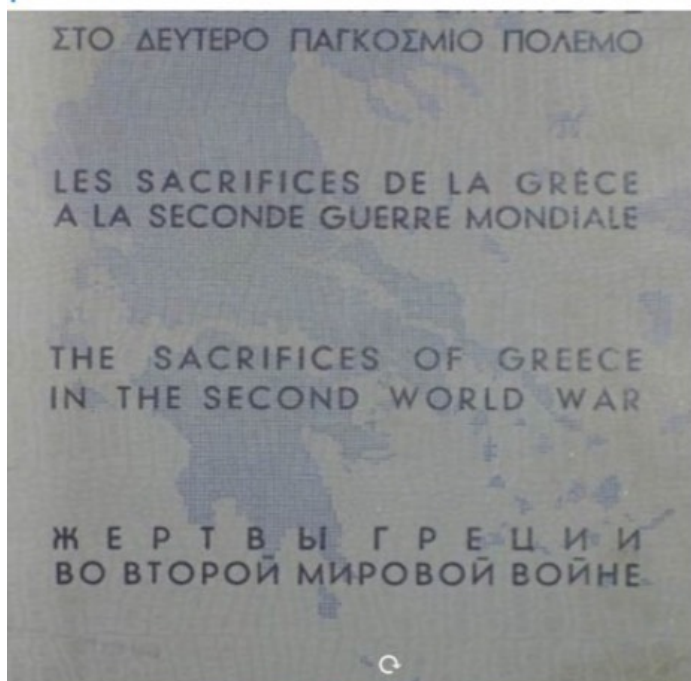
πεπεισμένος ότι η δημιουργία συνθηκών που θα παρείχαν στους πολίτες την αίσθηση της κοινότητας καθιστούσαν πραγματικά σημαντικό τον ρόλο των «τεχνικών, πολιτικών και επιστημόνων, που θα εργάζονταν κυρίως για το καλό των ανθρώπων στις κοινότητες» (Nasini 2009, 79). Για τον Olivetti, η κοινοτική διάσταση ήταν το αντίδοτο των εντάσεων μεταξύ των πολιτών και των κυβερνητικών θεσμών. Η στρατηγική του στόχευε να βοηθήσει τους πολίτες να ξεπεράσουν τις επιπτώσεις της αλλοτρίωσης που σχετίζονται με τον εκσυγχρονισμό και τη γραφειοκρατία. Παρά το γεγονός ότι το όραμα τόσο του Δοξιάδη όσο και του Olivetti χαρακτηριζόταν από «τεχνοκρατικό φονταμενταλισμό» (Misa 2003, 6), ο τρόπος που ο καθένας από αυτούς αντιλαμβανόταν την ενσωμάτωση της διοικητικής και τεχνοκρατικής σκέψης στην πολιτική, διαφέρει πολύ. Πιο συγκεκριμένα, το όραμα του Δοξιάδη για τη μεταπολεμική ανοικοδόμηση και ανασυγκρότηση χαρακτηριζόταν από την κατ' εξοχήν παρεμβατική πολιτική από πάνω προς τα κάτω (top down), ενώ στο επίκεντρο του ανθρωπιστικού σοσιαλισμού του Olivetti ήταν η αναζήτηση τρόπων κοινωνικοποίησης χωρίς εθνικοποίηση (socialization without nationalization). Τρία σημαντικά βιβλία για την κατανόηση του οράματος του Olivetti είναι τα *L'ordine politico delle comunità* (1945), *Città dell'Uomo* (1952) και *Società, Stato, Comunità* (1960), ενώ για να κατανοήσει κανείς την προσέγγιση του Δοξιάδη σημαντικά είναι τα *Architecture in Transition* (1963) και *Ekistics: An Introduction to the Science of Human Settlements* (1968).

Η επιβίωση του ελληνικού λαού

Ο Δοξιάδης και οι συνεργάτες του συνέταξαν το *Η επιβίωση του ελληνικού λαού* μεταξύ 1946 και 1947. Για να κατανοήσουμε καλύτερα τη σημασία των προσπαθειών ανοικοδόμησης του Δοξιάδη, πρέπει να έχουμε κατά νου ότι η Ελλάδα ήταν από τις χώρες που επλήγησαν περισσότερο κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι προσπάθειες του Δοξιάδη κατά τη διάρκεια των μεταπολεμικών χρόνων αποτελούν σημαντικό συστατικό στοιχείο της θεωρίας και του σχεδιασμού της ανάπτυξης στη μεταπολεμική Ελλάδα. Σύμφωνα με όσα ισχυρίζεται ο Δοξιάδης στο *Οικιστική πολιτική για την ανοικοδόμηση της χώρας με ένα εικοσάχρονο σχέδιο*, η Ελλάδα έχασε το 23% του κτιριακού της αποθέματος κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ποσοστό μεγαλύτερο από κάθε άλλη ευρωπαϊκή χώρα (εικ. 4). Ο Δοξιάδης αποτύπωσε μέσω της στατιστικής έκθεσης των πολεμικών καταστροφών της Ελλάδας, που περιελάμβανε εμπεριστατωμένους χάρτες και φωτογραφίες, την κατάσταση στην οποία βρισκόταν η Ελλάδα λίγες εβδομάδες μετά την αποχώρηση των Ναζί από την Αθήνα (εικ. 5-7).

Εικόνα 4. Ιανουάριος 1945. Η πρωτανεία του ΕΜΠ και, σε πρώτο πλάνο, το κατεστραμμένο από τις μάχες κτίριο της Γενικής Ασφάλειας(Πηγή: https://www.efsyn.gr/themata/fantasma-tis-istorias/132433_allo-polytehneio)

Εικόνα 5. Χάρτες που περιλαμβάνονταν στην στατιστική έκθεση των πολεμικών καταστροφών της Ελλάδας, την οποία επιμελήθηκε ο Κωνσταντίνος Α. Δοξιάδης © Ίδρυμα Κωνσταντίνου και Έμμας Δοξιάδη

Εικόνα 6. Χάρτης που αποτυπώνει τις καταστροφές του σιδηροδρομικού δικτύου της Ελλάδας κατά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, που περιλαμβάνονται στην στατιστική έκθεση των πολεμικών καταστροφών της Ελλάδας, την οποία επιμελήθηκε ο Κωνσταντίνος Α. Δοξιάδης. © Ίδρυμα Κωνσταντίνου και Έμμας Δοξιάδη

Εικόνα 7. Χάρτης που αποτυπώνει τα χωριά που κάηκαν κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, που περιλαμβάνονταν στην στατιστική έκθεση των πολεμικών καταστροφών της Ελλάδας, την οποία επιμελήθηκε ο Κωνσταντίνος Α. Δοξιάδης. © Ίδρυμα Κωνσταντίνου και Έμμας Δοξιάδη

Ο Δοξιάδης ήταν υποδιευθυντής και γενικός διευθυντής του Υπουργείου Στέγασης και Ανοικοδόμησης μεταξύ 1945 και 1948 (εικ. 8), συντονιστής του Ελληνικού Προγράμματος Ανάκαμψης και Υφυπουργός του Υπουργείου Συντονισμού μεταξύ 1948 και 1950. Κατά τη διάρκεια των τριών πρώτων ετών της θητείας του ως διευθυντής του Υπουργείου Στέγασης και Ανοικοδόμησης, 561 οικισμοί ερευνήθηκαν και 230 νέα αστικά σχέδια σχεδιάστηκαν. Η επιβίωση του ελληνικού λαού ήταν προϊόν συνεργασίας τού Δοξιάδη με άλλους ειδικούς. Η εκ του σύνεγγυς εξέταση αυτού του εγγράφου προσφέρει μια κατανόηση της προσπάθειας εκσυγχρονισμού κατά τη διάρκεια των μεταπολεμικών χρόνων στην Ελλάδα. Αυτό που κρύβεται πίσω από αυτό το σχέδιο, είναι η θεωρία του Δοξιάδη σχετικά με την κοινωνική εξέλιξη, η οποία βασίζεται σε μια βιολογική αναλογία μεταξύ των εθνών και των ζωντανών οργανισμών. Χαρακτηριστικά, ο Δοξιάδης σημειώνει, κάπου μεταξύ του 1946 και του 1947 στο Η επιβίωση του ελληνικού λαού: «τα έθνη είναι ζωντανοί οργανισμοί, εξελισσόμενοι από πρωτογενείς και στοιχειώδεις μορφές σε πιο ολοκληρωμένες. Όπως όλοι οι ζωντανοί οργανισμοί, οι λαοί περνούν από διάφορα στάδια ανάπτυξης.»

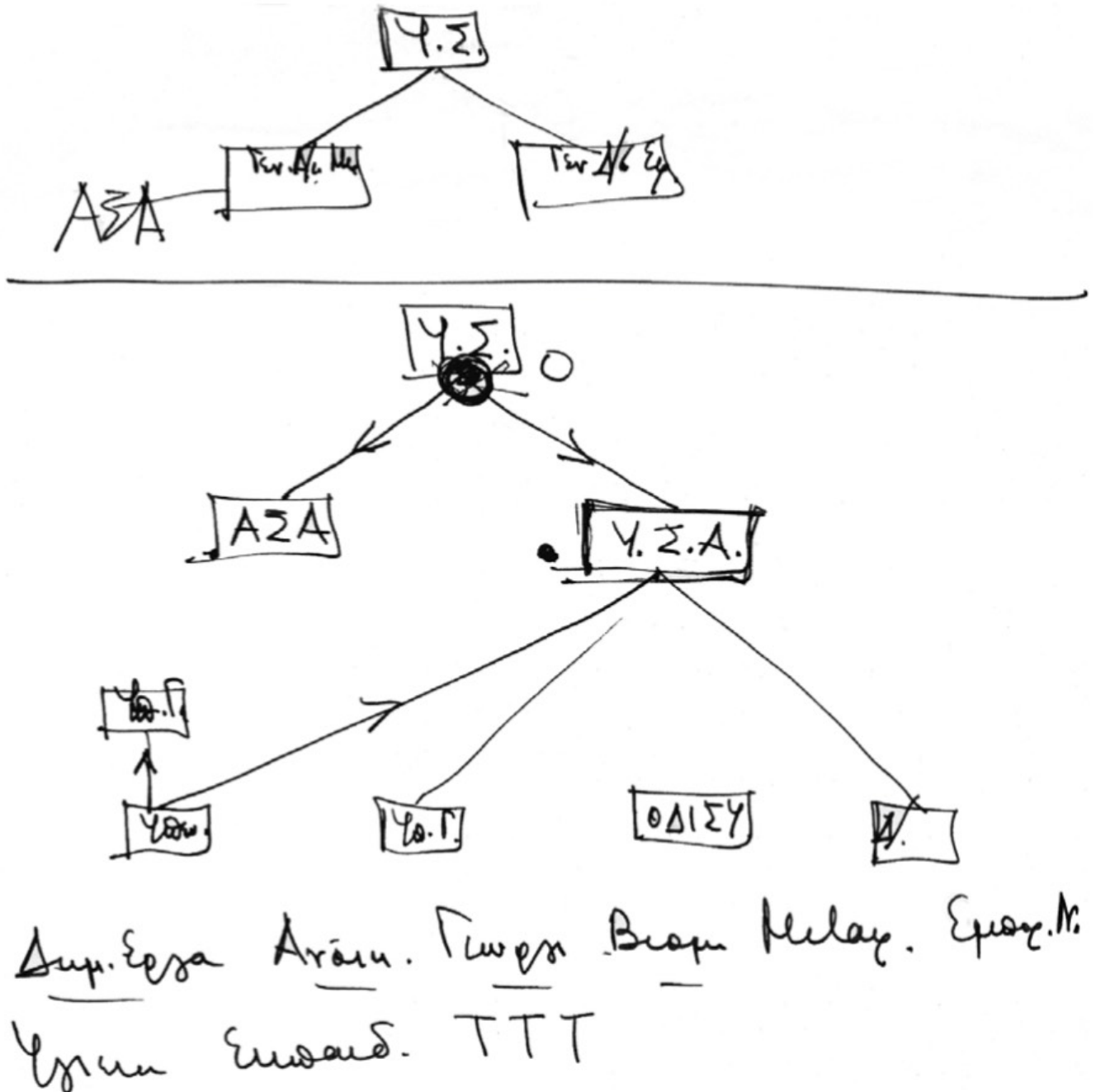
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Α. ΔΟΞΙΑΔΗ

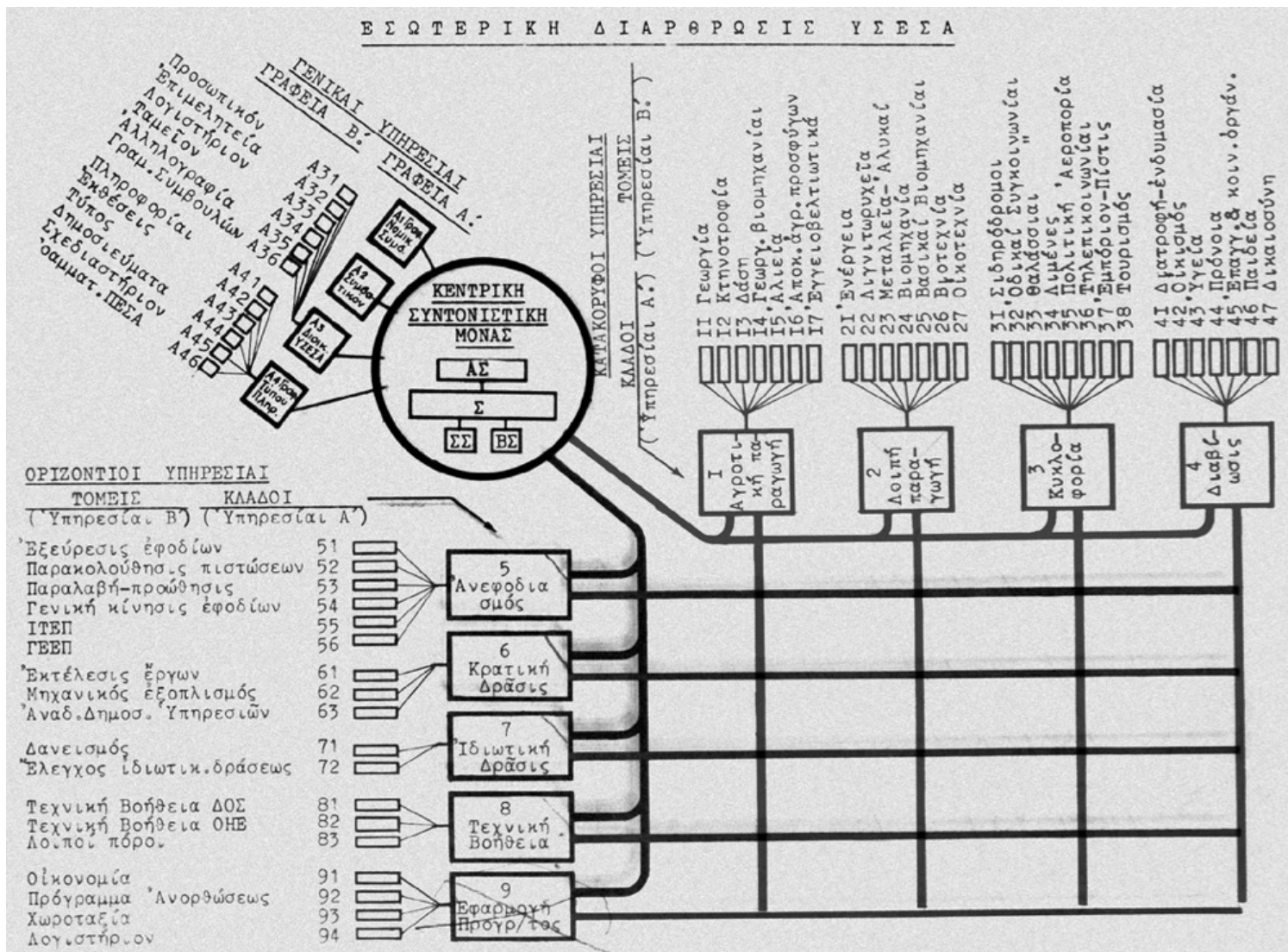
ΘΎΣΙΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΑΙΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΠΑΝΟΡΘΩΣΕΙΣ
ΣΤΟΝ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ

ΑΘΗΝΑΙ 1947 — ΣΕΙΡΑ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΑΝΟΙΚΟΔΟΜΗΣΕΩΣ

ΑΡ. **19**

Ιδιαίτερα σημασία για να κατανοήσουμε το όραμα του Δοξιάδη έχουν οι βασικές αρχές που διέπουν ένα χειρόγραφο σκίτσο ενός οργανωτικού σχεδίου για το Νέο Ελληνικό Πρόγραμμα Ανάκαμψης από τον Δοξιάδη (εικ. 9), όπως και ένα οργανόγραμμα του Γραφείου Συντονισμού του Ελληνικού Προγράμματος Ανάκαμψης (ΥΣΕΣΑ) στο Υπουργείο Συντονισμού (εικ.10). Θα είχε νόημα να επιχειρήσει κανείς να ερμηνεύσει το εν λόγω χειρόγραφο σκίτσο και το εν λόγω οργανόγραμμα σε σχέση με την έννοια του "Οικιστικής", έννοια που ο Δοξιάδης χρησιμοποίησε για πρώτη φορά στο άρθρο του με τίτλο "Ekistic Analysis", που δημοσιεύθηκε αρχικά το 1946. Αξίζει να τονιστεί ότι η έννοια της οικιστικής, όπως την κατανοούσε ο Δοξιάδης, αφορούσε τρία επίπεδα: τη γενική οικιστική, τον πολεοδομικό σχεδιασμό και τον σχεδιασμό και την κατασκευή κτιρίων. Η ολιστική προσέγγιση και η διεπιστημονικότητα βρίσκονταν στο επίκεντρο της προσέγγισης του Δοξιάδη όσον αφορά την κατανόηση της ανθρώπινης προόδου. Η προσέγγιση του Δοξιάδη βασιζόταν, επίσης, στη διάκριση μεταξύ της "interdisciplinary" και της "condisciplinary" επιστήμης. Συγκεκριμένα, στο άρθρο του με τίτλο "Ekistics, the Science of Human Settlements", επισημαίνει: "Για να επιτύχουμε τις απαραίτητες γνώσεις και να αναπτύξουμε την επιστήμη των ανθρωπίνων οικισμών, πρέπει να προχωρήσουμε από μια interdisciplinary σε μία condisciplinary επιστήμη» (Doxiadis 1970, 393).

Εικόνα 10. Οργανόγραμμα Υπηρεσίας Συντονισμού Εφαρμογής Σχεδίου Ανοικοδομήσεως (ΥΣΕΣΑ) στο Υπουργείο Συντονισμού. © Ίδρυμα Κωνσταντίνου και Εμμάς Δοξιάδη

Το "Miracolo Economico" και οι Ιταλο-αμερικάνικες σχέσεις

Στο επίκεντρο του οράματος του Olivetti υπήρξε η αναζήτηση μιας νέας πολιτικής αστικής συνύπαρξης, αφενός, και μοντέλων προώθησης της δημοκρατίας πέραν των πολιτικών κομμάτων, αφετέρου. Πιο συγκεκριμένα, στόχος του ήταν να θέσει τους όρους που θα επέτρεπαν να ξεπεραστούν τόσο ο μαρξισμός όσο και ο καπιταλισμός. Για τον σκοπό αυτό ίδρυσε το πολιτικό-πολιτισμικό κίνημα "Movimento Comunità" το 1947 στην Ivrea, το οποίο διαλύθηκε το 1961, μετά τον θάνατό του. Πέντε χρόνια πριν από τη διάλυσή του, το 1956, ο Olivetti εξελέγη δήμαρχος της Ivrea, ενώ το 1958 έγινε μέλος του κοινοβουλίου στην εθνική κυβέρνηση. Ιδιαίτερη προσοχή θα δοθεί στην ανάλυση των δραστηριοτήτων του Olivetti κατά τη διάρκεια του φθινοπώρου του 1957, όταν η Ιταλική Δημοκρατία βρισκόταν στη μέση της «οικονομικής έκρηξης» (miracolo economico) και αποτελούσε μέρος μιας αναπτυσσόμενης ευρωπαϊκής οικονομικής κοινότητας. Χρήσιμη για την κατανόηση του μεγέθους της ιταλικής οικονομικής έκρηξης είναι η παρατήρηση του Paolo Scrivano, ότι «στα 15 χρόνια μετά το τέλος του πολέμου, η Ιταλία υπέστη δραματικό κοινωνικό και οικονομικό μετασχηματισμό» (Scrivano 2005). Το κείμενο του Antonio Gramsci με τίτλο «Αμερικανισμός και ο φορντισμός» είναι χρήσιμο για να κατανοήσει κανείς τους μηχανισμούς που εμπλέκονται στην «οικονομική έκρηξη» της δεκαετίας του 1960 στην Ιταλία και τον τρόπο με τον οποίο η αλληλεπίδραση μεταξύ Ιταλίας και Αμερικής συνδέεται με τη διαδικασία εκσυγχρονισμού κατά τη μεταπολεμική ανασυγκρότηση στην Ιταλία. Ο ρόλος του Olivetti ως πρόεδρου του Istituto Nazionale di Urbanistica (INU) και αντιπροέδρου του προγράμματος UNRRA-CASAS, οφείλει να γίνει κατανοητός εντός του πλαισίου επανανακάλυψης της έννοιας της πόλης από τους Ιταλούς αρχιτέκτονες κατά τη μεταπολεμική περίοδο, και την εισαγωγή αμερικανικών μοντέλων στην Ιταλία.

Adriano Olivetti και "meridionalismo"

Το Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Ανάκαμψης (ERP) παρείχε κεφάλαια στο πρόγραμμα UNRRA-CASAS για τη στήριξη του SVIMEZ (Associazione per lo Sviluppo dell'Industria nel Mezzogiorno) και στη συνέχεια του Casa per il

Mezzogiorno, την ιταλική κρατική υπηρεσία για την ανάπτυξη του νότου, που ιδρύθηκε το 1950. Σημαντικές για την κατανόηση της αισθητικής που σχετίζεται με τη μεταπολεμική νότια Ιταλία ή το Mezzogiorno είναι οι φωτογραφίες της Αμερικανίδας φωτορεπόρτερ Marjory Collins, ιδιαίτερα εκείνων που συνοδεύουν το άρθρο με τίτλο "Viaggio ai 'Sassi' di Matera", που δημοσιεύθηκε το 1950 στο περιοδικό Comunità, που ίδρυσε ο Adriano Olivetti το 1946 και που εκδιδόταν μέχρι το 1960. Η πόλη Matera, η οποία βρίσκεται στην περιοχή Basilicata, συνδέεται με την έννοια του "meridionalismo", η οποία αφορά τη μελέτη των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτιστικών προβλημάτων στη Νότια Ιταλία. Ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού της πόλης Matera ζούσε ακόμα στα "sassi", ένα είδος πρωτόγονης κατοικίας. Ο Olivetti συνέβαλε σημαντικά στην εξυγίανση της πόλης Matera, μέσω των επεμβάσεων εξυγίανσης των "sassi", αλλά και του σχεδιασμού της νέας πόλης La Martella, σε συνεργασία με μια ομάδα Αμερικανών μελετητών, όπως ο Federico G. Friedmann. Στην ομάδα που ασχολήθηκε με την εξυγίανση των "sassi" στην περιοχή La Martella, συμμετείχαν οι Lydovico Quaroni, Federico Gorio, Michele Valori, Piero Maria Lugli και Luigi Agati, που εργάστηκαν υπό τη χρηματοδότηση του Olivetti.

Μεταξύ συγκεντρωτικής και μη συγκεντρωτικής πολιτικής

Ο Δοξιάδης πίστευε στην αναγκαιότητα κεντρικού κρατικού συντονισμού. Αντιθέτως, ο Olivetti θεωρούσε μια κυβέρνηση αποκεντρωμένης εξουσίας ως την πραγματική έκφραση της δημοκρατίας, όπως γίνεται αντιληπτό στο βιβλίο του με τίτλο *L'ordine politico delle comunità*, που δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1945. Ο Δοξιάδης, σε αντίθεση με τον Olivetti που προτιμούσε τη λογική μιας αποκεντρωμένης πολιτικής, υποστήριζε μια κεντρική πολιτική. Συγκεκριμένα, το 1945, ο Δοξιάδης, κατόπιν πρόσκλησης του Πρωθυπουργού Νικόλαου Πλαστήρα, εργάστηκε για τη δημιουργία ενός κεντρικού κρατικού φορέα που θα αναλάμβανε την προσπάθεια ανοικοδόμησης. Η προσέγγιση του Δοξιάδη όσον αφορά τα κεντρικά μοντέλα διοίκησης συνδέεται με την επιθυμία του για πλήρη έλεγχο, η οποία γίνεται εμφανής όταν διαβάζει κανείς τα ακόλουθα λόγια, γραμμένα κατά τα πρώτα χρόνια υπηρεσίας του στο Υπουργείο Ανοικοδόμησης: «για να μπορέσει να λειτουργήσει ένα τέτοιο κολοσσιαίο έργο, είναι δυνατή μόνο μία αρμόδια Αρχή. Αυτή η Αρχή ονομάζεται Κρατική Εκλογική Αρχή, επειδή: (α) η εξουσία της πρέπει να προέρχεται από το κράτος, (β) η έννοια της οικιστικής, ως ευρύτερος όρος της επιστήμης και της πολιτικής όλων των προβλημάτων στέγασης, αγκαλιάζει όλες τις αρμοδιότητές της, όχι μόνο αυτές της πολεοδομίας και της οικοδόμησης» (Doxiadis 1947, 169). Ο κεντρικός έλεγχος και ο προγραμματισμός είχαν για τον Δοξιάδη μια βαθιά θεωρητική βάση, η οποία γίνεται εμφανής στο βιβλίο του *Η πορεία των λαών*. Ο Olivetti, από την άλλη πλευρά, όπως φαίνεται στο βιβλίο του *L'Ordine politico delle Comunità*, υποστήριζε την πολιτική αποκέντρωση, η οποία κατά τη γνώμη του συνδεόταν με την αλληλεπίδραση μεταξύ των αστικών και οικονομικών στρατηγικών με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των κοινοτήτων και τον «οργανικό» συντονισμό τους. Πίστευε ότι η εφαρμογή αποκεντρωμένης πολιτικής θα μπορούσε να αποτρέψει τόσο τον ελιτισμό όσο και τον γραφειοκρατισμό, που τα θεωρούσε ως τα δυο βασικά εγγενή χαρακτηριστικά του εξορθολογισμού κατά τη διάρκεια των μεταπολεμικών χρόνων, δηλαδή του επιστημονικού εξορθολογισμού, που χαρακτήριζε τις βιομηχανικές διαδικασίες, και του συγκεντρωτικού σχεδιασμού, που ήταν κυρίαρχος στις σοσιαλιστικές χώρες.

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Δοξιάδης, Κωνσταντίνος Α., "Για να πετύχει η ανασυγκρότηση", *Δημοκρατική Επιθεώρηση - Αγών*, 15 Μαρτίου 1945.

_____. *Οικιστική ανάλυση: οικιστικές μελέτες*. Αθήνα, 1946.

_____. *Οικιστική πολιτική για την ανοικοδόμηση της χώρας με ένα εικοσάχρονο σχέδιο*. Αθήνα: Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, 1947.

_____. *Η επιβίωση του ελληνικού λαού*. Αθήνα: Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, 1947.

_____. "Ανοικοδόμηση και αρχιτέκτονες", *Αρχιτέκτων* 1/1 (1948).

_____. "Η κρατική μας μηχανή. Η κεντρική διοίκησης της χώρας", *Το Βήμα*, 31 Μαρτίου 1948.

_____. *Η πορεία των λαών*. Αθήνα: Ίκαρος, 1949.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

D'Attorre, Pier Paolo, *Italian Reconstruction and 'Depressed Areas': The Marshall Plan in the 'Mezzogiorno'*, Working Paper Series 11. Boston: Center for European Studies, 1988.

Belmonte, Laura. *Selling the American Way: U.S. Propaganda and the Cold War*. Philadelphia: University of

Pennsylvania Press, 2008.

Bonifazio, Paola. *Schooling in Modernity: The Politics of Sponsored Films in Postwar Italy*. Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2014.

Bonifazio, Patrizia and Paolo Scrivano, *Olivetti Builds: Modern Architecture in Ivrea* (Milan: Skira, 2001).

Brennan, Annmarie. *Olivetti: A Working Model of Utopia*, PhD Dissertation, Princeton University, 2011.

Brilliant, Eleanor L., "Theory and reality in the vision of Adriano Olivetti," in *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations* Vol. 4, No. 1 (1993): 95-114.

Cadeddu, Davide. "Il valore della politica in Adriano Olivetti," in *Quaderni della Fondazione Adriano Olivetti* 56 (2007).

_____. *Reimagining Democracy: On the Political Project of Adriano Olivetti*. New York: Springer, 2012.

Castillo, Creg. *Cold War on the Home Front: The Soft Power of Midcentury Design*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2010.

Cohen, Jean-Louis. *Architecture in Uniform: Designing and Building for the Second World War*. Paris: Hazan, 2011.

Crowley, David, and Jane Pavitt, eds. *Cold War Modern: Design 1945-1970*. London: V & A, 2008.

Cupers, Kenny. *The Social Project: Housing Postwar France*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2014.

_____. *Architecture in Transition*. New York: Oxford University Press, 1963.

_____. *Ekistics: An Introduction to the Science of Human Settlements*. New York: Oxford University Press, 1968.

_____. "Ekistics, the Science of Human Settlements," *Science* 170, no. 3956, (1970): 393-404.

_____. "Ekistic policy for the reconstruction of Greece and a twenty-year plan," in *Ekistics* 44, no. 260 (1977): 9-11.

Ferrarotti, Franco. *La concreta utopia di Adriano Olivetti*. Bologna: Edizioni Dehoniane, 2013.

_____. "Comunità e democrazia nel pensiero politico di Adriano Olivetti," in *La sociologia come partecipazione*. Turin: Taylor, 1961.

Forgacs, David. *Italy's Margins: Social Exclusion and Nation Formation since 1861*

_____. "Rossellini's Pictorial Histories," in *Film Quarterly* 64, no. 3 (2011): 25-36.

Fritsche, Maria. *The American Marshall Plan Film Campaign and the Europeans: A Captivated Audience?* London; New York: Bloomsbury Academic, 2018.

_____. *Homemade Men in Postwar Austrian Cinema: Nationhood, Genre and Masculinity*

Gramsci, Antonio. "Americanism and Fordism," in *Selections from the Prison Notebooks*, eds. Quintin Hoare, and Geoffrey Nowell-Smith. New York: International Publishers, 1978, 279-322.

Granata, Cora Ann, and Cheryl A. Koos, eds. *The Human Tradition in Modern Europe, 1750 to the Present*.

Heynen, Hilde, "Designing the Belgian welfare state 1950s to 1970s: Social reform, leisure and ideological adherence," in *The Journal of Architectur* 23(4) (2018): 665-693

_____. "Petrifying memories: architecture and the construction of identity," in *The Journal of Architecture* 4, no. 4 (1999): 369-90.

Holm, Michael. *The Marshall Plan: A New Deal For Europe*. London; New York: Routledge, 2017.

Judt, Tony. *Postwar: A History of Europe Since 1945*. London: Penguin Books, 2006.

Longo, Regina M. "Between Documentary and Neorealism: Marshall Plan Films in Italy (1948-1955)," *California Italian Studies* 3, no. 2 (2012): 1-45.

Kakridis, Andreas. "Rebuilding the Future: C. A. Doxiadis and the Greek Reconstruction Effort (1945-1950)". *The Historical Review/La Revue Historique*, 10 (2013): 135-160.

Kargon, Robert H. and Arthur P. Molella. *Invented Edens Techno-Cities of the Twentieth Century*. Cambridge, Mass.: The MIT Press, 2008.

Kirk, Terry. *The Architecture of Modern Italy Volume II: Visions of Utopia, 1900-Present*. New York: Princeton Architectural Press, 2005.

Koselleck, Reinhart. *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. Translated by Keith Tribe. New York: Columbia University Press, 2004.

Mikkonen, Simo, Pekka Suutari, eds. *Music, Art and Diplomacy: East-West Cultural Interactions and the Cold War*. London; New York: Routledge, 2017.

Misa, Thomas J., "The Compelling Tangle of Modernity and technology", *Modernity and Technology*, eds. Thomas J. Misa, Philip Brey and Andrew Feenberg. Cambridge, Mass.: The MIT Press, 2003.

Moravánszky, Ákos, Judith Hopfengartner, and Karl Kegler, eds. *Re-humanizing Architecture: New Forms of Community, 1950-1970 (East West Central: Re-Building Europe, 1950-1990)*. Basel; Berlin; Boston: Birkhauser, 2017.

Musatti, Riccardo, "Viaggio ai 'Sassi' di Matera," in *Comunità*, 4, 9 (1950): 40-43.

Nasini, Claudia, "Adriano Olivetti: A 'Socialist' Industrialist in Postwar Italy," in *Italy and the Bourgeoisie: The Re-thinking of a Class*, ed. Stefania Lucamante. Madison, N.J.: Fairleigh Dickinson University Press, 2009.

Olivetti, Adriano. *Democracy without Political Parties*. Ivrea: Community Movement, 1951

_____. "Urbanistica e libertà locali," in *Comunità*, no. 44 (1956) [versione modificata dell'intervento al Congresso INU di Torino sulla pianificazione intercomunale].

_____. *Community Ideals*. Milan: Edizioni di Comunità, 1956.

_____. *L'ordine politico delle comunità: dello stato secondo le leggi dello spirito*. Rome: Edizioni di Comunità, 1945.

_____. *Città dell'uomo*. Milan: Edizioni di Comunità, 1952

_____. *Società, Stato, Comunità*. Milan: Edizioni di Comunità, 1960.

Olmo, Carlo, ed. *Costruire la città dell'uomo: Adriano Olivetti e l'urbanistica*. Milan: Edizioni di Comunità, 2001.

Pilat, Stephanie Zeier. *Reconstructing Italy: The Ina-Casa Neighborhoods of the Postwar Era*. London; New York: Routledge, 2016.

Pugliese, Aldo. *Mezzogiorno, meridionalismo ed economia dello sviluppo. La teoria dello sviluppo dagli anni*

della rinascita a quelli degli equilibri multipli. Naples: Liguori Editore, 2006.

Scrivano, Paolo, "Signs of Americanization in Italian Domestic Life: Italy's Postwar Conversion to Consumerism," in *Journal of Contemporary History* 40, no. 2 (2005): 317-40.

_____. *Building Transatlantic Italy: Architectural Dialogues with Postwar America*. Farnham, Surrey: Ashgate, 2013.

Steil, Benn. *The Marshall Plan: Dawn of the Cold War*. Oxford: Oxford University Press, 2018.

Swenarton, Mark, Tom Avermaete and Dirk van den Heuvel *Architecture and the Welfare State*. London and New York: Routledge, 2014.

Theodosis, Lefteris. *Victory over Chaos? Constantinos A. Doxiadis and Ekistics 1945-1975*. PhD dissertation, Universitat Politècnica de Catalunya, 2016.

Treveri Gennari, Daniela. *Post-War Italian Cinema: American Intervention, Vatican Interests*. London; New York: Routledge, 2009.

UNRRA: *The History of the United Nations Relief and Rehabilitation Administration, Volume 2*. New York: Columbia University Press, 1950.